

Makale Künyesi (Araştırma): Mert, O. (2019). Kutadgu Bilig’de nesneyi karşılayan kavram işaretleri ile eylemler arasındaki sentaktik ilişkiyi sağlayan dışa dönük görevli dil öğeleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (2), 431-445.

KUTADGU BİLİG’DE NESNEYİ KARŞILAYAN KAVRAM İŞARETLERİ İLE EYLEMLER ARASINDAKİ SENTAKTİK İLİŞKİYİ SAĞLAYAN DIŞA DÖNÜK GÖREVLİ DİL ÖGELERİ

Osman MERT¹

ÖZET

Türkçede anlamlı elemanlar kök, köken, gövde, birden fazla sözcükten oluşan geçici ya da kalıcı kavram işaretleri ve cümleden oluşurken, isim ya da isim soylu kavram işaretleri üzerine gelen görevli elemanlar içe ve dışa dönük olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılır. İhtiyaç hâlinde üzerine ek alabilen içe dönük görev öğeleri, üzerlerine geldikleri anlamlı elemanla aralarındaki ilişkinin geçiciliğine, kalıcılığına, başka bir ifadeyle üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle birlikte yeni bir kavram işareti oluşturup oluşturmamalarına ve işlevlerine göre sınıflandırılır. Üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle aralarındaki ilişki sadece kullandıkları cümleyle sınırlı / geçici olan ve yeni bir kavram işareti oluşturmayan dışa dönük görev öğeleri ise Kutadgu Bilig’de genellikle +ø, ek, ek+ek, edat, ek+edat ve ek+ek+ edat olmak üzere altı farklı şekilde görülür.

Kutadgu Bilig'de mesaj, alıcıya / okuyucuya eserin türü gereği, vezin kalıbı, mısra sonu kafiyesi, zaman zaman mısra başı kafiyesi, hece sayısı gibi birtakım kavramlar dikkate alınarak sunulmuştur. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib, eserinde alıcıya, şiirle ilgili yukarıdaki kavramlar çerçevesinde mümkün olduğu kadar az (anlamlı ve görevli) elemanla, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj iletmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib, eserini kaleme alırken mesaja, vezne, mısra sonu kafiyesine, hece sayısına göre anlamlı ve görevli elemanları seçmiş; -mümkün olduğu kadar anlaşılabilirliği dikkate alarak- görevli elemanları işaretsiz (ø) morphem ile karşılamış ve bu yolla kazandığı hece sayısına tekabül eden oranda da anlamlı eleman kullanmıştır.

¹ Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Prof. Dr. osmmert@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6159-1906>

Bu çalışmada Yusuf Has Hâcib’in, *Kutadgu Bilig*’de nesneyi karşılayan kavram işaretleri ile fiil ya da yüklem arasındaki sentaktik ilişkiyi kurarken /+ø/, /+KA/, /+ø tapa/, /+TA/, /+°G/, /+V/, /+nI/, /+TIn/, /+Ing+TIn/. /+tip/, /+GAR/ olmak üzere toplam 11 farklı dışa dönük görevli dil ögesinden yararlandığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, hâl kategorisi, nesne hâli, dışa dönük görevli dil ögeleri.

EXTROVERTED LANGUAGE ELEMENTS ESTABLISHING THE SYNTACTIC RELATIONSHIP BETWEEN CONCEPT SIGNS THAT MEET THE OBJECT AND VERB IN KUTADGU BILIG

ABSTRACT

In Turkish, meaningful elements are composed of root, origin, body, transient or permanent concept signs and sentences consisting of more than one word, while the assigned elements which come upon the name or name noble concept signs are divided into two as inward and outward. Inwards that can be supplemented in case of need are classified according to the temporality or the permanence of the relationship between them and the meaningful element they come upon, in other words, whether they form a new concept sign with the root or body they come upon and their functions. In Kutadgu Bilig, the extroverted which are limited/temporary only to the sentence they are used in and do not create a new concept sign are generally +ø, suffix, suffix+suffix, , suffix+, suffix+suffix+ in six different ways.

In Kutadgu Bilig, the message was presented to the receiver/reader by taking several concepts rhythm pattern, the last verse of the rhyme, rhyme times per verse, the number of syllables into account due to the type of work. Therefore, Yusuf Has Hâcib tried to convey as many and complete messages as possible to the recipient with as few (meaningful and tasking) elements as possible within the framework of the above concepts about poetry. Therefore, while Yusuf Has Hâcib wrote his work, he chose meaningful and according to the message, teller, rhyme, end of verse and number of syllables; - taking into account the intelligibility as much as possible - he met the staff in charge with an unsigned (ø) morphem and used meaningful elements at a rate corresponding to the number of syllables he gained in this way.

In this study, while establishing the syntactic relationship between Yusuf Has Hâcib's concept signs that meet the object in Kutadgu Bilig and verb or predicate, it has been noted that /+ø/, /+KA /, / +ø tapa/, /+TA/, /+°G/, /+V/, /+nI/, /+TIn/, /+Ing+TIn/. /+tip/, /+GAR/ -11 extroverted language element- has been used.

Keywords: Kutadgu Bilig, state category, object state, outward task language elements.

GİRİŞ

İsim ya da İsim Grubu Üzerine Gelen Dışa Dönük Görevli Dil Öğeleri

Bütün doğal dillerde olduğu gibi Türkçede de dil öğeleri anlamlı ve görevli olmak üzere ikiye ayrılır. *İletişimde anlam ilişkileri bu iki sınıf ögenin birlikte kullanılmasıyla belirtilir* (Gemalmaz, 2010, s. 181). Mana bloklarının en alt seviyesini "kavram işaretleri" teşkil eder. Daha yukarı seviyelerde ise birbiri içerisinde gittikçe gelişen "kavram ilişkileri" yer alır. Hangi seviyede olursa olsun, bir dil işaretinin enformatif değer taşıyabilmesi, onun belli bir duruma uygun bir metin parçası içerisinde bulunmasını gerektirir. Anlamlı en küçük parçalar, söz içerisinde, dilin monemlerini temsil eden morfem veya morfem grupları hâlinde görülür. O hâlde, en küçük mana bloku, bir mana monemini temsil eden sözlük morfemi ile onu uygun metin parçasına bağlayan bir görev monemini temsil eden gramer morfeminden teşekkül eder (Gemalmaz, 1982, s. 111, 142).

Türkçede anlamlı elemanlar kök, köken, gövde, birden fazla sözcükten oluşan kavram işaretleri ve cümleden oluşurken, görevli elemanlar içe ve dışa dönük görev öğeleri olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılır. İhtiyaç hâlinde kendilerinden sonra ek alabilen içe dönük görev öğeleri, üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle aralarındaki ilişkinin kalıcılığına, geçiciliğine; başka bir ifadeyle üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle birlikte yeni bir kavram işareti oluşturup oluşturmamalarına ve işlevlerine göre sınıflandırılır. Türkçede isim ya da isim soylu kavram işaretleri üzerine gelen içe dönük görevli dil öğeleri; yapım ekleri, çokluk eki, tamlanan eki ve iyelik ekleridir. Bunlardan eklendiği kök ya da gövdeyle anlam ilişkisini de koruyarak yeni ve kalıcı bir kavram işareti oluşturan yapım eklerinin üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle aralarındaki ilişki kalıcı iken diğer eklerin üzerlerine geldikleri yapılarla ilişkileri geçicidir. Dolayısıyla bunların tek ortak özelliği ihtiyaç hâlinde üzerlerine ek alabilmeleridir.

Üzerlerine geldikleri isim ya da isim soylu kavram işaretleri ile aralarındaki ilişki sadece kullanıldıkları cümleyle sınırlı / geçici olan, kendisinden sonra herhangi bir ek alamayan ve yeni bir kavram işareti oluşturmayan dışa dönük görev öğeleri ise standart Türkiye Türkçesinde genellikle +ø, ek, ek+ek, edat ve ek+edat olmak üzere beş farklı şekilde görülür (Gemalmaz, 2010, s. 181; Alyılmaz, 1994, s. 50; Mert, 2002, s. 14-17; Mert, 2008, s. 1-2). Ancak *Kutadgu Bilig*'de vezin endişesiyle kullanılan ek+ek+edat gibi yapılarla da karşılaşmak mümkündür (Mert, 2016, s. 194).

Anlam öğeleri sınıfı her dilde kültürün ulaştığı kavram sayısına paralel olarak gerek yapılma gerek alınma öğelerle kolay ve çabuk çoğalma eğilimindedir. Buna karşılık, kavramlar arası ilişkilerin çok sınırlı olması görev öğeleri sınıfında öge sayısının artışı güçleştirir (Gemalmaz, 2010, s. 182). ... *Türkçe anlam öğelerine yükleyeceği hemen her görev için ayrı bir görev ögesi geliştirmiştir. Bu görev öğelerini de sürekli, anlam öğelerinden sonra getirdiği için bunların büyük bir çoğunluğunu da eklemiştir. Ekleşme gerçekleştirirken, dillerin gelişmesini sürekli etkileyen kolaylık (économie) ve anlaşılabilirlik (compréhensibilité) kanunları gereği bu görev öğeleri zaman zaman oldukça aşınmış bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam öğelerine bırakarak düşmüşler veya daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında işaretli (non-marqué) kalmışlardır* (Gemalmaz, 1982, s. 28).

Bir ögenin bilgi taşıyabilmesi için kod içerisinde belli bir yerde bulunma ihtimalinin I'den küçük, (ø) / sıfırdan büyük olması gerekir. Bir ögenin bir yerde bulunma ihtimali arttıkça, yani I/I'e yaklaştıkça taşıdığı bilgi yükünün azaldığı; yine bir ögenin bir yerde bulunma ihtimali azaldıkça taşıdığı bilgi yükünün arttığı bir gerçektir. Bir metnin yapısında yer alan anlam öğelerinin kullanılma sıklığı, görev öğelerinin kullanılma sıklığına göre daha azdır (Gemalmaz, 2010, s. 182). Dolayısıyla cümlelerde anlamlı elemanları oluşturan ses veya harfler üzerine düşen bilgi yükü fazlayken, sayıları az olmasına rağmen geçiş sıklıkları oldukça yüksek olan dışa dönük görev öğelerini oluşturan seslerin veya harflerin üzerine düşen bilgi yükü azdır (Mert, 2016, s. 194).

Dışa dönük görevli dil öğelerinin en önemli özellikleri şunlardır (Mert, 2016, s. 195):

- Üzerlerine geldikleri isim ya da isim grubu ile eylem arasındaki sentaktik ilişkiyi sağlarlar ve üzerlerine geldikleri sözcük ya da sözcük grubuyla birlikte fiili ya da yüklemi özne, nesne, zaman, yer, ayrılma, yönelme, sebep, vasıta, hedef, sınırlandırma, karşıtlık, birliktelik-beraberlik, görelilik, nasıllık, nicelik, kesin değer, yaklaşık değer, karşılaştırma, benzetme vb. (Alyılmaz, 2010, s. 110-111) açılardan belirli kılarlar.

- Üzerlerine geldikleri isim ya da isim soylu kavram işaretleri ile aralarındaki ilişki, yapım eklerinin aksine geçicidir.

- Daima sözcüğün en sonunda bulunmak zorundadırlar. Zira kalıcı kavram işareti yapmak üzere kullanılırlarsa ya da kendilerinden sonra gün+de+lik; ev+de+ki örneklerinde olduğu gibi herhangi bir ek gelirse dışa dönüklük özelliklerini yani üzerlerine geldikleri isim ya da isim soylu kavram işareti ile fiil veya yüklem arasında sentaktik

ilişkiyi kurma işlevlerini yitirirler.

- Türkçede üzerlerine geldikleri isim ya da isim soylu kavram işaretleri ile fiil veya yüklem arasındaki sentaktik ilişkiyi sağlayan ve genellikle +ø, ek, ek+ek, edat ve ek+edat şeklindeki yapılardan oluşan dışa dönük görevli dil öğelerini hâl ekleri başlığı altında değerlendirmek mümkün değildir. Zira hâl ekleri, aynı işlev ile kullanılan morfolojik yapılardan sadece biridir.

- *Ev+den çıktı.*
Hastalık+tan öldü.
Yol+dan gitti.
Öğrenciler+den biri geldi.
Sabah+tan sızlanmaya başladı.
Telefon+dan aradı.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi /+TAn/ görev ögesi sadece birinci örnekte üzerine geldiği anlamlı elemanla birlikte eylemi çıkma / ayrılma açısından tülemişdir / belirli kılmıştır. Dolayısıyla kullanıldığı yere göre yirmiden fazla hâl kategorisinin işaretlenmesinde kullanılabilen /+TAn/ görev ögesini sadece çıkma kategorisinden hareketle “çıkma hâli eki” şeklinde adlandırmak doğru olmaz. /+TAn/ görev ögesi sadece çıkma bildirseydi bu mümkün olabilirdi.

Bu tarz adlandırmaların en fazla sorun ürettiği uygulamalardan biri de yabancılarla Türkçe öğretimidir. Zira ilk kez Türkçe öğrenmeye çalışan bir adaya /+TAn/ için “çıkma hâli eki” dendiğinde yani /+TAn/ bu şekilde kodlandığında aday/lar, bu ek için şartlanmaktalar ve her gördükleri /+TAn/’da çıkma kavramı aramaktadırlar. Bu sonuç da hâl eklerine işaretledikleri sadece bir hâl kategorisinden hareketle ad verilemeyeceğini teyit etmektedir.

- Çıkma, ayrılma, bulunma, vasıta, sebep... eklerin değil, kategorilerin adı olduğundan “çıkma hâli ekinin bulunma hâli eki yerine kullanılması”, “bulunma hâli ekinin vasıta hâli eki yerine kullanılması gibi” yaklaşımlar da doğru değildir.

- Fiil deyiimi, ikilemeler gibi birden fazla anlamlı elemandan oluşabilen genel anlamlı kalıcı kavram işaretleri kurulurken kullanılan dışa dönük görevli dil öğeleri ile iki isim arasındaki sentaktik ilişkiyi sağlayan /+(n)In görev ögesi, üzerine geldiği isim veya isim soylu kavram işaretleri ile fiil ya da yüklem arasındaki sentaktik ilişkiyi sağlayan dışa dönük görevli dil öğeleriyle aynı kategoride değerlendirilmemelidir.

**Kutadgu Bilig’de Nesneyi Oluşturan Kavram İşareti ile Eylemler
Arasında Sentaktik İlişkiyi Kurmak Üzere Kullanılan Dışa Dönük
Görevli Dil Öğeleri²:**

Kutadgu Bilig’de nesne ile eylem arasındaki sentaktik ilişkiyi sağlayan ve üzerine geldiği kavram işaretiyle birlikte eylemi nesne açısından tümleyen dışa dönük görevli dil öğeleri şunlardır: /+ø/, /+KA/, /+tapa/, /+TA/, /+°G/, /+I/, /+nl/, /+TIn/, /+Ing+TIn/. /+tip/, /+GAR/.

1. /+ Ø/

minde söz+ø+ø+ø: benim söz(ümü)

udır erding erse tur aç emdi köz

eşitmedig erse eşit **minde söz**³ (83)

(Uyuyor idi isen şimdi kalk, gözünü aç; şimdi **benim söz(ümü)** dinle.⁴)

ajun+ø: dünyay(t)

yaşık boldı törünç yaruttı **ajun**

yakışsa yarutur bakışsa özün (134)

(Dördüncüsü güneştir, **dünyay(t)** aydınlatır; yaklaşanları, karşısına gelenleri ışığı ile aydınlatır.)

bitigim+ø: mektubum(u)

bitigim okısın sözüim tutsunı

ölümke anunsun işin itsünü (1498)

(**Mektubum(u)** okusun, sözüümü tutsun; ölüme hazırlansın ve işini ona göre tanzim etsin.)

bu °alem+ø: bu âlem(i)

bu levh-u kalem+ø: levh ile kalem(i)

törütmezde aşnu bayat **bu °alem**

törüttü yorıttı **bu levh-u kalem** (2227)

(Tanrı **bu âlem(i)** yaratmadan önce, **bu levh ile kalem(i)** yaratmıştır.)

yaşıl kök+ø: yeşil göğ(ü)

² İlgili bölüm ve sonuç hazırlanırken, “Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de Hâl Kategorisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.” künyeli eserden büyük oranda yararlanılmıştır.

³ Metin, “ARAT, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara.” künyeli eserden alınmıştır.

⁴ Metin Türkiye Türkçesine aktarılrken “ARAT, R. R. (1988). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara.” künyeli eserden büyük ölçüde yararlanılmıştır.

kün ay+ø: güneş(i) ve ay(t)

yaşıl kök yarattı yaruttı **kün ay**

kara tün yaruk kün sakışlıg yıl ay (3193)

(Mavi **göğ(ü)** yarattı, **güneş(i)** ve **ay(t)** aydınlattı; karanlık gece ve aydınlık gündüz, yıl ve ay hesabını bulmak içindir.)

bu sözler+ø: bu sözler(i)

barayın men emdi iligke turup

ayayın **bu sözler** sevinsün ukup (5008)

(Ben şimdi kalkıp hükümdarın yanına gideyim, **bu sözler(i)** ona söyleyeyim; duysun da sevinsin.)

2. /+KA/

ajun+ka: dünyayı

bu kün togdı ilig bu kılkı bile

yarudı **ajunka** kün ay teg yala (415)

(Hükümdar Kün Togdı, böylece bu tabiatı ile, güneş ve ay gibi parlayarak **dünyayı** aydınlattı.)

yarın+ka: yarını

bu künke yarın bar ayutgu küni

yarınka sakınsa yorigıl köni (5309)

(Bugün için yarın bir hesap günü vardır; **yarını** düşünerek doğru hareket et!)

işin+ge: işini

devat koldı kağıd bitidi bitig

bitig birle itti **işinge** itig (3187)

(Hükümdar hokka ve kâğıt istedi, mektup yazdı; mektup ile **işini** düzene koydu.)

begin+ge: beyini

bağırsak kerek kul **beğinge** açır

anı ötrü begler açınsa tegir (4081)

(Kul sadık olmalı ve her zaman **beyini** korumalıdır; ancak böyle kullara beylerin ihsanda bulunmaları doğra olur.)

neteglik+ke: nasıl olduğunu

neteglikke kirme küdezgil köngül

barınga bütün bolgıl amrul amul (26)

(Nasıl olduğunu arama, gönlünü gözet; varlığına inan, sükûn ve huzura kavuş.)

kamug iş+ke: her işi

tükel bilse erdem bitise bitig

kamug işke bilgin bu kılsa itig (2482)

(Bütün faziletlere sahip olmalı ve kalem sahibi bulunmalıdır; **her**

türlü işi bilgisi ile yürütmelidir.)

ölüm+ke: ölümü

usanma **ölümke** sakınma uzun

busugdın çıkar teg çıkar ödsüzün (4826)

(Gafil olma, **ölümü** uzak sanma; onu, beklemediğin bir anda
pusudan çıkan bir düşman gibi karşında bulursun.)

3. /+tapa/

men aymış bu sözler+tapa: benim söylediğim bu sözleri

baka kör **men aymış bu sözler tapa**

çın erse beni kelgil andın kopa (3260)

(**Benim bu söylediklerimi** gör / söylediklerime dikkat et; doğru
ise oradan kalk, buraya gel.)

4. /+TA/

elig sakışın+da: el hesabını

elig sakışında geçer erse sen

kerek hendese sakışı tutsa sen (2783)

(**El hesabını** öğrendikten / geçtikten sonra, hendese hesabını ele
alman gerekir.)

5. /+°G/

olar+ıg: onları

bu kün kim okısa **olarıg** bilir

angar ötgünür andın edgü kelir (259)

(Bugün bu kitapları kim okusa, **onları** tanır; onlara benzemeye
çalışır ve bundan kendisine iyilik gelir.)

yarar ya yaramazlar+ıg: faydalı ve faydasızları

bular ol **yarar ya yaramazlarıg**

seçip adra tutgan köni yol arıg (4343)

(**Faydalı ve faydasız şeyleri** birbirinden ayırt ederek, doğru ve
temiz yol tutan kimseler bunlardır.)

ögdülmüş+ıg: Ögdülmüş’i

ilig bir kün ünledi **ögdülmüşıg**

ayur aytayın söz sen ay bilmüşıg (1889)

(Hükümdar bir gün **Ögdülmüş’i** yanına çağırır ve: "Sana bir şey

soracağım, bu konuda bildiğini söyle." dedi.)

mungar mengzer... bu beyt+ig : buna benzeyen şu beyti

mungar mengzer emdi **bu beytig** okı

sözi ma^cni birle ukulgay takı (2578)

(Şimdi **buna benzeyen şu beyti** oku; sözü ile birlikte manası da anlaşılır.)

neçe kür kögüzler küvenür er+ig : nice cesur, mağrur ve kibirli insanı

neçe kür kögüzler küvenür erig

ölüm yirke kömdi eşüdi yirig (5212)

(**Nice cesur, mağrur ve kibirli insanı** ölüm yere gömdü ve üzerlerini toprak ile örttü.)

kalın barça sansız kul+ug: bütün bu sonsuz ve sayısız kullan

yarattı **kalın barça sansız kulug**

tilemişke birdi ağırlık kamug (3722)

(**Bütün bu sonsuz ve sayısız kulları** o yarattı; dilediğine her türlü izzeti ihsan etti.)

ölüm+üg: ölümü

ölümüg unıtma anuk tur sakın

özüngni unıtma túbüngke bakın (1323)

(**Ölümü** unutma, her zaman hazır ol, onu hiç bir zaman hatınrndan çıkarma; kendini unutma, aslım dâima göz önünde bulundur.)

bu türkçe söz+üg: bu Türkçe sözü

keyik tağı kördüm **bu türkçe sözüg**

anı akru tuttum yakurdum ara (6617)

(**Bu Türkçe sözü** yabani geyik gibi gördüm; onu yavaşça tuttum, aldatarak kendime yaklaştırdım.)

6. /+I/

meningde kidin sen negü kılung+ı: senin benden sonra ne yapacağım

meningde kidin sen negü kılungı

ayayın eşitgil ukulmuş tengi (1277)

(**Benden sonra ne yapacağımı** sana anlatabildiğim kadar söyleyeyim, dinle.)

mu+n+ı: bunu

ilig aydı uktum eşittim **muni**

takı bir sözüüm bar ayu bir anı (2880)

(Hükümdar: "**Bunu** dinledim ve anladım, bir sözüm daha var, onu da söyleyiver." dedi.)

atın+ı: atını

ederledi terkin **atını** tutup
kadaşı tapa bardı evdin turup (3289)

(**Atını** tutup derhal eyerledi; oradan kalkıp, akrabasına doğru gitti.)

an+ı: onu

an+ı: onu

iligi aydı tengri küdezgey **anı**
şifa birge kolsa kopurgay **anı** (6245)

(Hükümdar: "**Onu** Tanrı korusun; o isterse, şifa ihsan ederek, **onu** ayağa kaldırır." dedi.)

munıngda naruki negü birgüing+i : bunlardan başka daha neler vereceğini

munıngda naruki negü birgüing+i
manga sen ayıtma ayıtıl öngi (4657)

(**Bunlardan başka daha neler vereceğini** bana sorma; bunu başkalarına sor.)

kızıl mengzing+i: kızıl benzini

tüşükrek köür men sening könglüngi
sarıgrak köür men **kızıl mengzingi** (5686)

(Senin gönlünü biraz düşük görüyorum; **pembe yüzünü** de biraz sarı görüyorum.)

7. /+nI/

Arkaik iyelik 3. şahıs eki /+n/'nin /+I/ ekiyle birlikte oldukça fazla kullanımı sebebiyle Türkçe'nin tarihî seyri içinde bu ekle zaman zaman birleştiği (+[n]I</+n+//+I/), işaret zamirlerinin, dönüşlülük zamirlerinin ve iyesi 3. şahıslardan farklı nesnelerin /+nI/ ekiyle kullanıldığı da görülür. İyesi 3. şahıslardan farklı nesnelerin /+nI/ ekiyle kullanımına daha ziyade Doğu Türkçesinde rastlanmaktadır (Alyılmaz, 1999, s. 403-415). Kutadgu Bilig’de de ekin bu şekilde kullanımına oldukça sık rastlanır:

manga birdüki suv+nı: bana verdiği suyu

başına ağıp men ol atçı kelip
manga birdüki suvını içtim alıp (6054)

(Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek **bana verdiği suyu** alıp içtim.)

kim+ni: kimi

köngül **kimni** sevse mün erdem bolur
kamug tetrüsi ong kokuzu tolur (536)
(Gönül **kimi** severse, onun kusuru fazilet olur; bütün ters işleri
doğru ve eksikleri tam görünür.)

mungar mengzer ... bu söz+ni: buna uygun bu sözü

mungar mengzer emdi **bu sözni**
eşit bu söz işke tutgul özünge iş it (1306)
(Şimdi **buna uygun şu sözü** dinle; onu daima aklında tut ve ona
göre hareket et.)

yorıgh uçuglı kamug neng+ni : yürüyen, uçan her şeyi

yorıgh uçuglı kamug nengni kör
tutar özke iş tuş özi tengni kör (2254)
(**Yürüyen, uçan her şeyi** gör; her biri kendi dengini kendisine eş
ve akran seçer.)

kolup birmegü neng+ni: istemekle alınmayacak şeyi

kolup birmegü nengni kolma küçün
tilep bulmagu neng tileme küçün (3830)
(**İstemekle alınmayacak şeyi** zorla isteme; aramakla
bulunmayacak şeyi zorla arama.)

közün körmişing+ni : gözünle gördüklerini

telim sözni eştip eşitmez itin
közün körmişingni yitürgil katın (4102)
(Birçok sözleri duyduğun hâlde duymamış gibi davran; **gözünle
gördüklerini** içinde sakla.)

bu mundag idim+ni: böyle Rabbimi

bu mundag idimni kalı sevmeyin
tilep bulguka öz kalı ivmeyin (4788)
(**Böyle Rabbimi** nasıl sevmem; onu arayıp bulmak için nasıl
çırpıp durmam.)

8. /+TIn/

bayat birmişin+din: Tanrı'nın verdiği

tarıççı kişiler bolur elgi king
bayat birmişindin tutar köngli king (4416)
(Çiftçilerin elleri geniş olur; **Tanrı'nın verdiği** geniş gönülle

sarf ederler.)

özüng+din: özünü

yava kılma emdi bu kalmış kününg

özüngdin arıtıgıl yazukung mününg (1440)

(Kalan ömrünü artık boşuna geçirme; **kendini** günah ve kusurlardan temizle.)

9. /+Ing+TIn/

Kutadgu Bilig’de isim tamlamalarının tamlananı vezin vb. endişelerle işaretsiz kullanıldığında tamlayan / belirten ekinin üzerine nesneyi ifade eden ikinci bir görev elemanı aldığı görülür:

an+ing+ø+ø+dın: onların (bir kısmı)nı

halal dünya bulsa yise kazanıp

çıgayka ülese **aningdın** alıp (3666)

(Helal dünya nimeti bulmalı ve kazanıp yemeli, **on(lar)ın (bir kısmı)nı** da fakirlere dağıtmalıdır.)

10. /+tip/

köni+tip: doğru olduğunu

koni tip ayurlar kayu ol koni

könilik kılıglı emanet küni (1729)

(**Doğru olduğunu** söylerler; emanete hıyanet etmeyen doğru nerede?)

sini ... ilig birle+tip : hükümdarla olduğunu

budunka tusulur bilig birle +tip: bilgi ile halka faydalı

olduğunu

eşittim **sini** men **ilig birle tip**

budunka tusulur bilig birle tip (3304)

(Ben, **senin hükümdarın yanında olduğunu, bilgin ile halka faydalı olduğunu** duydum.)

yana kelme+tip: yine gelme (ifadesini/cümlesini)

özüm bargu ermez küçün kolma +tip: ben gidecek değilim,

beni zorlama (ifadesini / cümlesini)

töngüldürdi aydı **yana kelme tip**

özüm bargu ermez küçün kolma tip (3865)

(Ümidini kırdı ve : "Bir daha gelme, ben gidecek değilim; ısrar etme, beni zorlama." dedi.)

yagıda asıg bar +tip: düşmanda fayda olduğunu

neçe az yağı erse yası telim
yağıda asıg bar tip aymaz tilim (4188)
(Düşman ne kadar az olursa olsun zararı çoktur; **düşmanda fayda
olduğunu** söylemeye dilim varmaz.)

çıgay+tip: fakir (kavramını)

çıgay tip ayurlar kayu ol çıgay
közi suk çıgay neçe erse bay (5387)
(**Fakir** derler, fakir olan kimdir? Fakir, oldukça zengin olmasına
rağmen aç gözlü olan kimsedir.)

11./+GAR/

an+gar: onu

bu sözke eğildim birtür men boyun
ziyaret kılayın **angar** men bu kün (4992)
(Bu söz karşısında boyun eğiyorum; ben bugün **onu** ziyaret
ederim.)

an+gar: ona / onu

bagırsak kişi özke küznü bolur
angar baksa kık yangını tüzgü bolur (5619)
(İçten bağlı olan kimse insana ayna olur; insan **ona** bakarak / **onu**
izleyerek tabiat ve tavrını düzeltebilir.)

SONUÇ

*Kutadgu Bilig'*de mesaj, alıcıya / okuyucuya eserin türü gereği, vezin kalıbı, mısra sonu kafiyesi, zaman zaman da mısra başı kafiyesi, hece sayısı gibi birtakım kavramlar dikkate alınarak sunulmuştur. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib, eserinde alıcıya, mümkün olduğu kadar az (anamlı ve görevli) elemanla, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj iletme çalışmıştır (Mert, 2002, s. 3).

Bilindiği üzere eserde kullanılan aruz vezninin "feülün feülün feülün feül" kalıbı, "açık+kapalı+kapalı / açık+kapalı+kapalı / açık+kapalı+kapalı / açık+kapalı" olmak üzere toplam on bir hece gerektirmektedir. Dolayısıyla Yusuf Has Hâcib, bir beyiti kullanarak iletacağı mesaj için (anlaşılabilirlik, kafiye ve vurguyu da dikkate alarak) 14 kapalı, 8 açık olmak üzere toplam 22 heceyle yetinmek durumunda kalmıştır. Bunu gerçekleştirirken aruzla ilgili kurallar, kafiye... anlamlı ve görevli elemanların seçiminde ve yerleştirilmesinde güçlük teşkil ederken, Türkçenin sıra değiştirme (permutation) özelliği ve görevli elemanların (ø, ek, ek+ek, edat, ek+edat, ek+ek+edat) (genellikle) birbirlerinin yerine

kullanılabilirliği de kolaylık sağlamıştır (Mert, 2002, s. 3-4).

Zira dışa dönük görevli elemanlar üzerlerine geldikleri anlamlı öğeleri daima cümlede yönetici konumundaki eyleme sentaktik olarak bağlama özelliğine sahip olduklarından Türkçede özne ve tümleşik bloklarının cümle içinde bulunduğu yerin ya da sıranın anlam ayırt edici bir özelliği bulunmamaktadır. Bu yer değiştirme sırasında Türkçenin cümleyi oluşturan (Özne+Tümleşik+Yüklem) öge sırası ve öğelerin vurgu değeri değişse de tek heceli dillere göre vurgunun Türkçede bilgi değerinin düşük, anlam ayırt edici özelliğinin ise son derece sınırlı olduğu gözardı edilmemelidir (Mert, 2016, s. 203).

Yusuf Has Hâcib, eserini kaleme alırken mesaja, vezne, hece sayısına göre anlamlı ve görevli elemanları seçmiş; -mümkün olduğu kadar anlaşılabilirliği dikkate alarak- görevli elemanları işaretli (ø) morphem ile karşılamış ve bu yolla kazandığı hece sayısına tekabül eden oranda da anlamlı eleman kullanmıştır (Mert, 2002, s. 4).

Sonuç olarak Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*’de nesneyi karşılayan kavram işaretleri ile eylem arasındaki sentaktik ilişkiyi kurarken /+ø/, /+KA/, /+ø tapa/, /+TA/, /+°G/, /+I/, /+nl/, /+TIn/, /+Ing+TIn/, /+tip/, /+GAR/ olmak üzere toplam 11 farklı dışa dönük görevli dil ögesinden yararlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun yazıtlarının söz dizimi*. Erzurum.
- Alyılmaz, C. (1999). Zamir n'isi eski bir iyelik ekinin kalıntısı olabilir mi?. *Türk Gramerinin Sorunları II* içinde, 403-415, Ankara.
- Alyılmaz, S. (2011). *Risâle-i Müze-düzlük (inceleme - metin - dizin)*. Ankara.
- Alyılmaz, S. (1998). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesi'nin Uygurcasının söz dizimi*. yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Alyılmaz, S. (2010). Türkiye Türkçesinde bulunma hâli kategorisi. *Dil Araştırmaları*. 7, 107-123.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1988). *Kutadgu Bilig II çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Boz, E. (2007). *Türkiye Türkçesinde +A durum biçimbirimi*. Ankara.

- Bozkurt, F. (1995). *Türkiye Türkçesi*. İstanbul.
- Gemalmaz, E. (1982). *Standart Türkiye Türkçesi (STT)’nin formanlarının enformatif değerleri ve bu değerlerin ihtiyaç halinde bu dilin gelişimine muhtemel etkileri*. Erzurum.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. Ankara.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Ankara.
- Karahan, L. (1999). Yükleme (accusative) ve ilgi (genetive) hâli ekleri üzerine bazı düşünceler. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı* 1996 içinde, 605-611, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara.
- Korkmaz, Z. (1969). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*. Ankara.
- Lübimov, K. (1967). Türkçede kaç isim hali var?. *Dilbilgisi Sorunları I* içinde, 57-61, Ankara.
- Mert, O. (2002). *Kutadgu Bilig’de hâl kategorisi*. yayımlanmamış doktora tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Mert, O. (2003). Türkçede hâl kategorisi ve öğretimi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 21, 25-32.
- Mert, O. (2008). Orhun yazıtlarında kullanılan işaretli (/./) görevli öğeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 38, 1-20.
- Mert, O. (2016). *Kutadgu Bilig’de zaman anlamlı kavram işaretleri ile eylemler arasındaki sentaktik ilişkiyi sağlayan dışa dönük görevli dil öğeleri*. *Yusuf Hâs Hâcib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig* içinde, 194-204, Bışkek.
- Öner, M. (1999). Türkçede edatlı (sentaktik) isim çekimi. *Türk Dili*. 565, 10-18.
- Özkan, N. (2001). Hâl ekleri kalıplaşmaları ve sebepleri üzerinde bir değerlendirme. *İlmî Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*. 12, 153-165.
- Vardar, B. (1988). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul.